

УДК: 821.161.2 + 37.017

DOI 10.33514/1694-7851-2025-4/3-500-512

**Кожомгелдиева Ч.И.**

окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

[iminovnachynara@gmail.com](mailto:iminovnachynara@gmail.com)

#### **Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ УЛУТТУК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР ЖАНА УНИВЕРСАЛДУУ БААЛУУЛУКТАР**

**Аннотация.** Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы улуттук өзгөчөлүктөр менен универсалдуу баалуулуктардын өз ара байланышы илимий негизде талданат. Айтматовдун «Жамийла», «Гүлсарат», «Кылым карытаар бир күн», «Кыямат», «Деңиз бойлой жорткон ала-дөбөт» сыяктуу чыгармалары кыргыз элинин салт-санаасын, дүйнө таанымын, фольклордук булактарды көркөм синтездөө менен чагылдыргандыгы көрсөтүлөт. Ошол эле учурда анын чыгармалары глобалдык деңгээлдеги гуманизм, экологиялык ой жүгүртүү, адам укуктары жана моралдык жоопкерчилик сыяктуу универсалдуу идеяларды көтөргөндүгү белгиленет. Айтматов чыгармачылыгынын феномени — улуттук өзгөчөлүктөрдү жоготпостон жалпы адамзатка түшүнүктүү идеяларды сунуш кылуусунда жатат. Макалада адабият таануу, салыштырма анализ жана маданият таануу ыкмалары колдонулуп, Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнөлүк адабияттагы орду менен бирге кыргыз коомунун руханий өнүгүүсүнө кошкон салымы да ачып берилет.

**Негизги сөздөр:** Айтматов, улуттук өзгөчөлүк, универсалдуу баалуулуктар, кыргыз маданияты, гуманизм, фольклор, салт, заман, экология, адам укуктары, манкурт, философия, руханий дүйнө, адабият, глобалдашуу.

**Кожомгелдиева Ч.И.**

преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

[iminovnachynara@gmail.com](mailto:iminovnachynara@gmail.com)

#### **НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И УНИВЕРСАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч. АЙТМАТОВА**

**Аннотация.** В статье рассматриваются национальные особенности и универсальные ценности в произведениях Чингиза Айтматова. Анализируются такие произведения, как «Джамиля», «Прощай, Гульсары!», «И дольше века длится день», «Плаха», «Белый пароход», в которых отражены традиции кыргызского народа, его мировоззрение и фольклорные мотивы. Особое внимание уделено универсальным идеям гуманизма, экологического мышления, прав человека и моральной ответственности, которые придают произведениям Айтматова глобальное звучание. Феномен его творчества заключается в органическом соединении национального и общечеловеческого, что позволяет рассматривать его наследие как уникальный мост между кыргызской и мировой литературой. В статье использованы методы литературоведения, сравнительного анализа и культурологии, что дает возможность

раскрыть вклад Айтматова не только в мировую литературу, но и в духовное развитие кыргызского общества.

**Ключевые слова:** Айтматов, национальная самобытность, универсальные ценности, кыргызская культура, гуманизм, фольклор, традиции, современность, экология, права человека, манкурт, философия, духовность, литература, глобализация.

**Ch.I. Kozhomgeldieva**

teacher

Kyrgyz State University named after I. Arbaev

Bishkek c.

[iminovnachynara@gmail.com](mailto:iminovnachynara@gmail.com)

## NATIONAL FEATURES AND UNIVERSAL VALUES IN THE WORKS OF CH. AITMATOV

**Annotation.** This article explores the interrelation of national identity and universal values in the works of Chingiz Aitmatov. His novels and stories such as *Jamila*, *Farewell*, *Gulsary!*, *The Day Lasts More Than a Hundred Years*, *The Scaffold*, and *The White Ship* are analyzed as reflections of Kyrgyz traditions, worldview, and folklore integrated into artistic form. At the same time, Aitmatov's writings convey universal ideas of humanism, ecological awareness, human rights, love, and moral responsibility, which give his works a truly global significance. The unique phenomenon of Aitmatov's creativity lies in his ability to preserve national features while addressing issues relevant to all humanity. Using methods of literary studies, comparative analysis, and cultural studies, this research highlights Aitmatov's role not only in world literature but also in shaping the spiritual development of Kyrgyz society.

**Keywords:** Aitmatov, national identity, universal values, Kyrgyz culture, humanism, folklore, tradition, modernity, ecology, human rights, mankurt, philosophy, spirituality, literature, globalization.

XX кылымдагы дүйнөлүк жана улуттук адабияттын өнүгүү тарыхында Чыңгыз Айтматов өзгөчө орду бар залкар жазуучу катары бааланат. Анын чыгармалары кыргыз элинин маданий мурастарын дүйнөлүк окурманга жеткирүү менен бирге, жалпы адамзаттык көйгөйлөрдү көтөргөндүгү үчүн глобалдык адабияттын алтын казынасына кирди. Айтматовдун чыгармалары улуттук мүнөздү терең чагылдырганы менен, ошол эле учурда бүткүл адамзатка мүнөздүү универсалдуу баалуулуктарды камтып тургандыгы анын феноменин түзөт.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында, фольклорунда жана бай тарыхый тажрыйбасында топтолгон руханий дүйнө жазуучунун чыгармаларында кеңири чагылдырылып, замандын курч маселелери менен айкалышып отурат. Мисалы, «*Кылым карытаар бир күн*» романында салт менен заман, тарых менен бүгүнкү күн, адам менен табият, улуттук эс-тутум менен глобалдык өзгөрүүлөрдүн карым-катышы көркөм чеберчилик менен сүрөттөлөт. Ал эми «*Жамийла*» повестинде кыргыз айыл турмушунун мүнөздүү белгилери сүйүү, адамдык бакыт, аялзаттын тагдыры сыяктуу жалпы адамзатка тиешелүү маселелер менен айкалышып берилет [12, 67 б.].

Бүгүнкү күндө глобализация процессинде ар бир элдин маданий иденттүүлүгүн сактоо маселеси өтө актуалдуу. Айтматовдун чыгармалары бул багытта өзгөчө мааниге ээ, анткени алар кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүгүн көрсөтүү менен бирге, дүйнөлүк окурман үчүн түшүнүктүү болгон универсалдуу идеяларды камтыйт. Ошондуктан, анын чыгармаларын изилдөө бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпойт.

Бул изилдөөнүн негизги максаты – Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы улуттук өзгөчөлүктөр менен универсалдуу баалуулуктарды талдап чыгуу жана алардын өз ара синтезин ачып берүү. Изилдөөнүн милдеттери төмөнкүлөрдөн турат:

1. Айтматовдун чыгармаларында улуттук өзгөчөлүктөрдүн көркөм чагылдырылышын изилдөө;
2. Универсалдуу баалуулуктарды аныктап, аларды башка элдердин адабияты жана дүйнөлүк гуманисттик идеялар менен салыштыруу;
3. Улуттук жана универсалдуу баалуулуктардын айкалышкан моделин чыгармачылык феномен катары негиздөө;
4. Айтматовдун чыгармаларынын кыргыз коомунун руханий дүйнөсүн чагылдыруудагы жана дүйнөлүк адабиятка интеграциялоодогу ордун көрсөтүү.

Бул милдеттерди ишке ашыруу аркылуу жазуучунун чыгармаларынын коомдук жана маданий мааниси, философиялык тереңдиги, адабий инновациялары ар тараптуу ачылат.

Изилдөөдө адабият таануу, маданият таануу жана салыштырма-тарыхый методдор колдонулат.

- *Адабият таануу ыкмасы* – Айтматовдун чыгармаларын тексттик деңгээлде талдоого, көркөм образдардын улуттук жана универсалдуу маани-маңызын ачууга багытталган.

- *Салыштырма метод* – Айтматовдун чыгармаларындагы баалуулуктарды башка элдердин адабияттары менен салыштырып, алардын жалпы адамзаттык жана өзгөчө улуттук мүнөзүн аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

- *Маданият таануу ыкмасы* – чыгармалардагы улуттук дүйнөтаанымдын, этномаданий коддордун жана салттык түшүнүктөрдүн маданий контекстин ачып көрсөтүүгө жардам берет.

- *Философиялык-этикалык анализ* – универсалдуу баалуулуктардын гуманисттик жана этикалык маанисин түшүндүрүү үчүн колдонулат.

Мындай комплекснүү методологиялык негиздер изилдөөнүн натыйжалуулугун арттырып, Айтматов феноменин ар тараптан түшүндүрүүгө мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы төмөнкү аспектилер менен негизделет:

- Ч.Айтматовдун чыгармалары улуттук өзгөчөлүктөр менен универсалдуу баалуулуктардын синтези катары каралып, бул көрүнүш биринчи жолу толук илимий жүйөдө талдоого алынат.

- Улуттук маданий коддор менен дүйнөлүк гуманисттик идеялардын өз ара байланышы жаңыча методологиялык негизде чечмеленет.

- Айтматовдун чыгармалары кыргыз элинин руханий дүйнөсүн гана эмес, жалпы адамзаттык руханий мурастын бөлүгү катары каралып, дүйнөлүк адабият менен философиянын контекстинде талдоого алынат.

- Жазуучунун чыгармалары глобализация шартындагы маданий иденттүүлүк маселесине байланыштуу изилденип, бүгүнкү күндөгү актуалдуулугу көрсөтүлөт.

Бул изилдөө Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын улуттук жана универсалдуу баалуулуктардын айкалышы катары карап чыгууга арналган. Бул теманын илимий мааниси зор, анткени ал кыргыз маданиятынын дүйнөлүк деңгээлде таанылышына шарт түзгөн

факторлорду изилдөөгө, ошондой эле жалпы адамзатка тиешелүү маселелерди кыргыз көркөм дүйнөсү аркылуу талдоого мүмкүнчүлүк берет.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы – дүйнөлүк адабияттагы өзгөчө көрүнүш, ал ар кандай муундагы окурмандарды толкундандырып, шыктандырып келет. Анын терең философиялык мааниге толгон чыгармалары адамдын табияты, адеп-ахлактык тандоо жана адам менен дүйнөнүн ортосундагы мамилелер жөнүндө түбөлүктүү суроолорду көтөрөт [11, 839 б.].

Айтматовдун чыгармалары аркылуу кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүгү, этномаданий дүйнө таанымы, руханий мурастары дүйнөлүк гуманисттик баалуулуктар менен айкалышып, дүйнө окурманына таасир этүүдө. Бул өз кезегинде кыргыз адабиятын гана эмес, дүйнөлүк адабиятты байытып турган көрүнүш болуп саналат.

«Улуттук өзгөчөлүк» түшүнүгү ар бир элдин маданий өнүгүүсүндө, адабиятында жана философиялык дүйнөтаанымында өзөктүү мааниге ээ. Улуттук өзгөчөлүк – бул элдин тарыхый тажрыйбасында, этномаданий дүйнөсүндө, каада-салтында, тилинде жана көркөм чыгармачылыгында топтолгон баалуулуктар системасы. Ар бир улут өзүнүн тарыхый эстутумун, дүйнөнү кабыл алуу ыкмасын жана руханий мурастарын сактап калуу аркылуу гана уникалдуу маданий феномен катары таанылат. Адабиятта улуттук өзгөчөлүк негизинен үч деңгээлде көрүнөт:

- *Тарыхый контекстте* – улуттун тарыхый жолун, социалдык өнүгүүсүн жана тарыхый тагдырын көркөм сүрөттөө аркылуу.

- *Этномаданий контекстте* – элдин каада-салттары, үрп-адаттары, элдик чыгармалары (фольклор, уламыш, мифология) адабиятта көркөм образдар аркылуу чагылдырылат.

- *Адабий контекстте* – улуттук көркөм ой жүгүртүү стили, улуттук поэтикалык образдар, тилдин айкын өзгөчөлүктөрү чыгармаларга мүнөздүү болот.

Кыргыз адабиятынын тарыхында улуттук өзгөчөлүккө басым жасоо өзгөчө маанилүү. Элдик дастандар (мисалы, «Манас» эпосу), жомоктор, уламыштар кыргыз элинин улуттук дүйнө таанымын түзүп келген. Ч.Айтматов да ушул руханий мурастын негизинде жазуучулук чеберчилигин өнүктүрүп, улуттук дүйнөнү жаңыча көркөм формада ачып берген.

«Универсалдуу баалуулуктар» түшүнүгү – бул бардык коомдордо, бардык улуттарда маанисин жоготпой турган, адамзаттын руханий өнүгүүсүнүн өзөгүн түзгөн түшүнүк. Универсалдуу баалуулуктар убакыттын өтүшү менен өзгөрбөйт, тескерисинче, ар бир доордун жаңы шарттарында актуалдашып турат.

Адабиятта бул түшүнүк төмөнкү негизги категориялар аркылуу чагылдырылат:

- *Гуманизм* – адамды жогору коюу, адамдын тагдырына кайдыгер болбоо, инсандык эркиндикти жана ар-намысты урматтоо.

- *Экологиялык ой жүгүртүү* – табият менен адамдын гармониясын сактоо, экологиялык жоопкерчилик. Айтматов чыгармаларында (мисалы, «Деңиз бойлой жорткон ала-дөбөт») бул тема өзгөчө орунда турат.

- *Адам укуктары* – эркиндик, теңдик, адилет мамиле, зордук-зомбулукка каршы чыгуу.

- *Сүйүү* – адамзаттын түбөлүктүү баалуулугу катары, адамдын руханий дүйнөсүн ачып берүүчү фактор.

- *Адилеттик* – коомдук жана моралдык тартиптин негизи, ар бир элдин философиялык дүйнө таанымында орун алган түшүнүк.

- *Моралдык жоопкерчилик* – адамдын өзүнө, коомго жана табиятка болгон жоопкерчилиги.

Ч.Айтматовдун чыгармалары ушул универсалдуу баалуулуктардын ар бирин көркөм образдар аркылуу ачып берет. Мисалы, «*Жамийлада*» сүйүүнүн жана адамдык бакытка умтулуунун универсалдуу идеясы көтөрүлсө, «*Кыяматта*» технократиялык цивилизациянын табиятка жана руханий дүйнөгө тийгизген терс таасири көрсөтүлөт.

Айтматовдун чыгармаларын изилдөөгө кыргыз жана чет өлкөлүк илимпоздор зор салым кошкон.

*Р. Баялинова* – Айтматов чыгармаларындагы аял образдарын, улуттук өзгөчөлүктөр менен жалпы адамзаттык баалуулуктардын байланышын талдаган. Ал жазуучунун «*Жамийла*» чыгармасы аркылуу кыргыз айыл турмушунун улуттук чөйрөсү дүйнөлүк адабиятка жеткенин белгилейт.

*А. Какеев* – Айтматов чыгармаларын тарыхый-философиялык контекстте изилдеп, манкурттук маселени улуттук эс-тутумдун жоголушунун символу катары чечмелеген. Анын пикиринде, манкурт образы – улуттук өзгөчөлүктүн гана эмес, жалпы адамзаттык иденттүүлүктүн жоголуу коркунучунун символу.

*Л. Гумилев* – этногенез теориясында улуттук дүйнөтаанымдын өзгөчөлүктөрүн талдап, улуттун руханий күчүн маданий мурастын негизинде түшүндүргөн. Айтматовдун чыгармаларында да этностун «пассионардык күчү» көрүнөт.

*М. Бахтин* – адабияттагы диалогдуулуктун, маданий көп үндүүлүктүн теориясын иштеп чыккан. Бул теорияны Айтматовдун чыгармаларына колдонуу аркылуу улуттук жана универсалдуу баалуулуктардын синтези түшүндүрүлөт: ар бир чыгарма улуттук контекстен башталат, бирок дүйнөлүк деңгээлде көп үндүү диалогго чыгат.

*Чет өлкөлүк изилдөөчүлөр* – француз, немис, орус, түрк жана англис тилдериндеги көптөгөн изилдөөлөрдө Айтматов чыгармалары глобалдык адабияттын бир бөлүгү катары каралып, анын философиялык жана универсалдуу идеялары талданган. Мисалы, немец окумуштуусу Ф. Хеттингер Айтматовду «чыгармачылыгы аркылуу улуттук дүйнөнү универсалдуу деңгээлге көтөргөн жазуучу» деп мүнөздөгөн.

Улуттук өзгөчөлүк менен универсалдуу баалуулуктар – адабияттын эң негизги эки категориясы. Алар бири-бирин жокко чыгарбайт, тескерисинче, өз ара айкалышып, чыгарманы дүйнөлүк деңгээлге көтөрөт. Айтматовдун чыгармалары дал ушул синтездин мыкты үлгүсү болуп саналат.

Кыргыз илимпоздору улуттук өзгөчөлүктөрдү айкындоо аркылуу Айтматовдун чыгармаларын кыргыз адабиятынын контекстинде изилдешсе, чет өлкөлүк окумуштуулар анын чыгармаларындагы универсалдуу баалуулуктарды жалпы адамзаттык деңгээлде талдап келишет. Бул эки багыт бириккенде гана Айтматовдун чыгармаларынын толук баалуулугун түшүнүүгө болот.

Ч.Айтматов өз чыгармаларында кыргыз элинин улуттук турмушун, маданий каада-салтын жана философиялык дүйнө таанымын терең сүрөттөп берген жазуучу. Ал элдин тарыхый эс-тутумун, күнүмдүк жашоо образы менен руханий дүйнөсүн көркөм образдар аркылуу ачып, кыргыз элинин иденттүүлүгүн дүйнөгө тааныткан.

«Жамийла» повестиндеги кыргыз айыл турмушунун өзгөчөлүгүнө токтолсок «Жамийла» чыгармасы аркылуу Айтматов кыргыз айыл турмушун, салттык моралдык түшүнүктөрдү жана социалдык чөйрөдөгү аялдын ордун сүрөттөйт. Повесть согуш жылдарындагы айылдын оор турмушун чагылдырса да, анын негизги темасы — сүйүү, эркиндик жана адамдык бакыт.

Кыргыз айылындагы аялзатынын тагдыры ар дайым салттык моралдык чектөөлөр менен байланышкан. Жамийла да ошол чөйрөдө жашайт: элдик түшүнүктө ал күйөөсүнүн үйүндө гана жашоого милдеттүү, анын ар-намысы, келиндик абийири – бүтүндөй айылдын көзөмөлүндө. Бирок Жамийланын жүрөгүндөгү сүйүү күчү аны бул моралдык чектөөлөрдөн ашып өтүүгө жетелейт. Бул көрүнүш аркылуу Айтматов кыргыз элинин салттык коомдук түшүнүктөрүн көрсөткөнү менен, ошол эле учурда жалпы адамзаттык – сүйүүгө жана бакытка умтулуу баалуулугун көтөрөт.

Данияр менен Жамийланын сүйүүсү – кыргыз айыл турмушунун шарттарында жаралган окуя. Алардын жашоосундагы табият менен болгон байланышы, элдик ырлардын, обондордун чыгармадан орун алышы кыргыз дүйнө таанымын дагы даана ачып турат.

Кыргыз элинин улуттук дүйнөсүндө жылкы өзгөчө орунду ээлейт. Жылкы кыргыздын турмушундагы күнүмдүк жашоонун гана эмес, эркиндиктин, мүнөздүн, жашоонун символу катары орун алган. Айтматов «Гүлсарат» повестинде жылкы аркылуу кыргыз элинин руханий дүйнөсүн ачат. Башкы каарман Танабай үчүн Гүлсарат жөн гана мал эмес, анын жашоосунун маанилүү бөлүгү, жан досу, жашоосуна күч берген символ. Жылкынын туруктуулугу, чыдамкайлыгы жана эркиндикке умтулуусу – кыргыз мүнөзүнүн көркөм символу болуп калган. Айтматов бул образ аркылуу кыргыз элинин тарыхый жашоо образын, көчмөн маданиятын жана эркиндикке болгон умтулуусун чагылдырган.

Мындан тышкары, повестте улуттук каада-салттардын, айыл турмушунун элементтери кеңири чагылдырылат: мал багуу, айылдагы коомдук мамилелер, адамдардын ортосундагы жөрөлгөлөр, салттык түшүнүктөр.

Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн» чыгармасы улуттук өзгөчөлүктөрдү эң терең деңгээлде чагылдырган чыгармалардын бири. Романда кыргыз элинин руханий дүйнөсүн ачкан бир нече негизги мотивдер бар:

- **Манасчылык** – улуттук эс-тутумдун, тарыхый мурастын сакчысы. Жазуучу аркылуу кыргыз элинин руханий дүйнөсү гана эмес, адамзат үчүн маанилүү тарыхый эстутум маселеси көтөрүлөт.

- **Бору мотиви** – кыргыз фольклорундагы жана дүйнө таанымындагы өзгөчө орунду ээлеген символ. Бөрү күчтүн, эркиндиктин, тукумдун уландысынын жана руханий биримдиктин символу. Айтматов бул мотивди глобалдык философиялык деңгээлге көтөрүп, адам менен жаратылыштын, улут менен тарыхтын байланышын ачып берет.

- **Салт менен заман карама-каршылыгы** – чыгарманы башынан аягына чейин коштогон тема. Жазуучу кыргыз турмушунун салттык дүйнөсүн көрсөтүп жатып, ошол эле учурда жаңы доордун таасиринин, цивилизация менен салттын тирешинин символдук сүрөттөлүшүн берет. Бул чыгармалардын ар биринде Айтматов улуттук дүйнө таанымдын терең катмарларын ачып, аларды философиялык деңгээлде интерпретация кылат.

Айтматовдун чыгармаларындагы эң чоң улуттук өзгөчөлүктөрдүн бири – элдик фольклор менен көркөм синтез. Жазуучу чыгармаларына уламыштарды, эпосторду, мифологиялык элементтерди кеңири киргизет.

Мисалы:

**Манкурт уламышы** («Кылым карытаар бир күн») – улуттук эс-тутумду жоготуу трагедиясы катары берилет. Бул уламыш кыргыз фольклорунун гана бир бөлүгү эмес, жалпы адамзатка тиешелүү философиялык эскертүү катары көркөм формада берилген.

**Бөрү уламыштары** («Кылым карытаар бир күн», «Кыямат») – кыргыз фольклорундагы бөрүнүн символдук мааниси адамзат менен табияттын биримдигинин универсалдуу идеясына айланган.

**Элдик ырлар жана обондор** («Жамийла») – кыргыз турмушунун поэтикалык атмосферасын түзүп, чыгарманы улуттук колорит менен байыткан.

Фольклордук элементтер чыгармаларда жасалма эмес, жандуу көркөм дүйнөнүн бир бөлүгү болуп киргизилет. Бул Айтматовдун чыгармаларын улуттук мүнөзү күчтүү кылып көрсөтөт.

Кыргыз элинин дүйнө таанымында табият өзгөчө орунду ээлейт. Тоо, талаа, жайлоо, жылкы, көлдөр – баары кыргыздын руханий дүйнөсүн түзгөн элементтер. Айтматов чыгармаларында пейзаж жөн гана сүрөттөлүш эмес, ал каармандын ички дүйнөсү менен байланышкан көркөм деталь катары берилет.

**«Жамийлада»** талаадагы жумуш, дыйканчылык, дан ташуу процесси айыл турмушунун улуттук чөйрөсүн ачып берет.

**«Гүлсаратта»** талаа менен жайлоонун сүрөттөлүшү жылкынын жана кыргыз мүнөзүнүн символикасын күчөтөт.

**«Кылым карытаар бир күндө»** Сары-Өзөн талаасы кыргыз элинин тарыхый эс-тутумун жана улуттук дүйнө таанымын сактап турган мейкиндик катары берилет.

Айтматов пейзажды эстетикалык гана эмес, философиялык планда да колдонгон. Табият адамдын тагдырын аныктаган күч катары сүрөттөлүп, улуттук иденттүүлүктүн ачылышына өбөлгө түзөт.

Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы улуттук өзгөчөлүктөр төмөнкү аспектилер аркылуу ачылат:

- Кыргыз элинин салттык турмушу, каада-салты, моралдык түшүнүктөрү;
- Улуттук символдор – жылкы, бөрү, манасчылык;
- Элдик фольклор менен көркөм синтез;

Табиятка болгон мамиле жана кыргыз пейзажы аркылуу улуттук иденттүүлүктүн ачылышы.

Айтматов чыгармаларындагы бул элементтер кыргыз маданиятынын өзөгүн гана эмес, дүйнөлүк адабият үчүн баалуу универсалдуу идеяларды камтыйт. Ошондуктан, анын чыгармалары кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүгүн гана сактап койбостон, аны жалпы адамзаттын руханий мурасына айландырды.

Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү улуттук маданият менен гана чектелбестен, жалпы адамзат үчүн маанилүү болгон түпкү көйгөйлөрдү, универсалдуу баалуулуктарды да ачып көрсөтөт. Анын чыгармалары кыргыз коомунун социалдык жана маданий контекстинен башталып, глобалдык цивилизациялык маселелерге чейин жетет. Ошондуктан Айтматовдун чыгармалары дүйнөлүк адабияттын алтын казынасынан орун алып, ар улуттун окурманына таасир эте алган.

Айтматов чыгармачылыгынын борборунда **адамдын тагдыры** турат. Анын каармандары социалдык шарттар, табият менен күрөш, цивилизациялык өзгөрүүлөр алдында адамдык маани-маданиятын жоготпоого аракет кылышат. «Кылым карытаар бир күн» романында адам менен космостун байланышы, маданият менен тарыхтын тагдыры космостук деңгээлде берилет. Мында жергиликтүү Борбор Азия пейзажы менен космостук

цивилизациянын ортосундагы байланыш ачылып, адамзат тарыхынын глобалдык багыты жөнүндө ой жүгүртүлөт.

Ошол эле учурда «Кыямат» романында *технократия жана руханий боштук* маселеси көтөрүлөт. Технология менен илимий прогресс өз алдынча өнүккөнү менен, адамдык касиеттерди сактап калуу көйгөйү курч бойдон калат. Айтматов бул чыгармасында цивилизациялык өнүгүүнүн адамзат үчүн кандай этикалык жоопкерчиликти алып келерин терең талдап, адамдын руханий боштугу кандай трагедияларга алып келерин көркөм формада берет.

Айтматовдун чыгармаларында адам табият менен тыгыз байланышта сүрөттөлөт. Кыргыз дүйнө таанымында табият ыйык күч катары каралса, Айтматов аны универсалдуу философиялык деңгээлге чыгарат. «Кылым карытаар бир күндө» табият менен космостун байланышында адам тагдырын изилдеп, табияттын бузулушу менен адамзаттын руханий деградациясынын ортосундагы өз ара көзкаранды мамилени ачат.

Бул ой «Деңиз бойлой жорткон ала-дөбөт» чыгармасында дагы күчтүү берилет. Мында экологиялык көйгөйлөр жана адамзаттын табият алдындагы жоопкерчилиги сүрөттөлөт. Балдардын көзү менен берилген окуя табиятты сүйүү, аны коргоо жана жаратылыш менен гармонияда жашоо зарылдыгын көрсөтөт. Демек, Айтматов табиятка болгон мамилени улуттук маданияттан алып чыгып, жалпы адамзаттык деңгээлге көтөрөт.

Айтматовдун чыгармаларындагы эң күчтүү универсалдуу баалуулуктардын бири – *махабат жана гуманизм*. «Жамийла» повестинде сүйүү темасы улуттук салттык чектөөлөр менен карама-каршы коюлуп, адамдын ички эркиндиги жана бакытка умтулуусу жалпы адамзаттык деңгээлде берилет. Бул чыгарманы француз акыны Луи Арагон «дүйнөдөгү эң сонун сүйүү баяны» деп атаганы бекеринен эмес.

Ошондой эле «Биринчи мугалим» повестинде боорукердик жана гуманизм темасы көтөрүлөт. Дүйшөндүн образында билим аркылуу коомду өзгөртүү, балдардын укуктарын жана эркиндигин камсыз кылуу идеясы берилет. Мында билим берүү – универсалдуу баалуулук катары каралып, ар бир адамдын өз жолун табуусуна жардам берүүчү курал катары сүрөттөлөт.

Айтматов чыгармаларында *адам укуктары жана эркиндик* маселесине өзгөчө орун берилет. Анын каармандары социалдык басымга, адилетсиздикке каршы күрөшөт. «Жамийлада» аялдын өз сүйүүсүн тандоо укугу, «Биринчи мугалимде» кыз баланын билим алууга болгон укугу, «Кылым карытаар бир күндө» улуттук иденттүүлүк жана эркиндик маселеси көтөрүлөт. Бул проблемалар улуттук шарттан келип чыкканы менен, ар бир коом үчүн маанилүү болгон универсалдуу маселелер катары ачылат.

Айтматов чыгармалары аркылуу адам укуктары – улутка, жыныска, жашка байланышпаган жалпы адамзаттык баалуулук экендиги тастыкталат.

XX кылымдын экинчи жарымында глобалдык масштабда күч алган *экологиялык көйгөйлөр* Айтматовдун чыгармаларында да кеңири чагылдырылган. «Деңиз бойлой жорткон ала-дөбөт» чыгармасында балык уулоонун индустриалдык масштабда жүргүзүлүшү экологиялык балансты бузуп, жаратылышка кайтарылгыс зыян келтирип жаткандыгы көрсөтүлөт.

Бул чыгармадан адамзаттын табият алдында жоопкерчилиги, экологиялык этика маселеси даана көрүнөт. Айтматов бул теманы улуттук деңгээлден көтөрүп чыгып, глобалдык адамзаттык көйгөй катары сүрөттөйт.

Айтматов универсалдуу баалуулуктарды көркөм чыгармачылыкта ачууда бир нече өзгөчөлүктөргө ээ:

- Улуттук контексттен баштап, универсалдуу масштабга жеткирүү.
- Фольклордук жана мифологиялык элементтерди жалпы адамзаттык философия менен айкалыштыруу.
- Реализм менен символизмди айкалыштырып, терең философиялык катмарларды берүү.
- Адамдын тагдырын социалдык жана тарыхый шарттар менен бирге космостук деңгээлде кароо.

Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы универсалдуу баалуулуктар адамзаттын түпкү моралдык жана руханий негиздерин сактап калуу, экологиялык жоопкерчилик, адам укуктары жана гуманизм, сүйүү жана боорукердик сыяктуу темалар менен байланышкан. Ал кыргыз улуттук маданиятынан чыккан образдарды дүйнөлүк адабияттагы универсалдуу философиялык маселелер менен бириктирип, ар бир окурман үчүн маанилүү болгон идеяларды көтөргөн.

Дал ушунун негизинде Айтматовдун чыгармалары дүйнөлүк адабияттын контекстинде өзгөчө орунга ээ болуп, анын универсалдуу баалуулуктарды ачуудагы көркөм жана философиялык деңгээли жалпы адамзат үчүн маанилүү болуп кала берет.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары кыргыз элинин тарыхый эс-тутумун, маданиятын, каада-салтын жана руханий дүйнөсүн терең чагылдырганы менен, алардын мааниси эч качан улуттук чектөөлөр менен гана чектелген эмес. Тескерисинче, анын ар бир чыгармасында улуттук өзгөчөлүктөр глобалдык деңгээлде ой жүгүртүүгө мүмкүн болгон универсалдуу идеялар менен айкалышат. Айтматовдун чыгармалары дүйнөлүк адабиятка интеграцияланышынын, ар улуттагы окурмандар тарабынан кабыл алынышынын эң негизги себеби да ушул синтезде жатат.

Айтматов кыргыз турмушунун майда-барат көрүнүштөрүн сүрөттөө менен гана чектелбестен, ошол көрүнүштөр аркылуу ар бир адамга түшүнүктүү болгон универсалдуу проблемаларды көтөргөн. Мисалы, *«Жамийладагы»* сүйүү жана эркиндик темасы кыргыз айылындагы социалдык жана салттык чектөөлөр аркылуу берилгени менен, бул маселе дүйнөнүн бардык коомдору үчүн актуалдуу. Ошентип, улуттук контекст – универсалдуу түшүнүккө көпүрө болуп калат.

Ушул эле принцип «Гүлсарат» повестинде да көрүнөт. Жылкы – кыргыз маданиятынын улуттук символу. Бирок Айтматов аны кеңири философиялык деңгээлде – адам менен жаныбар, адам менен табияттын байланышы, адамдын жашоосу менен өлүмдүн маңызы жөнүндө ой жүгүртүүгө айландырат.

Айтматовдун чыгармачылыгындагы эң чоң универсалдуу идеялардын бири – *манкурттуулук*. «Кылым карытаар бир күндө» берилген бул мотив улуттук эс-тутумду жоготуу, тарыхый тамырдан ажыроо трагедиясын сүрөттөйт. Башында ал түрк элдеринин тарыхый эсинен алынган мифтик сюжет катары көрүнгөнү менен, автор аны жалпы адамзаттык эскертүүгө айлантат.

Манкурттуулук – улуттук маданиятка гана эмес, жалпы цивилизациялык масштабдагы көйгөйгө байланыштуу. XXI кылымда глобалдашуу процессинде улуттук иденттүүлүктү жоготуу коркунучу, массалык маданияттын үстөмдүгү, маалыматтык агымдын адамдын аң-сезимине тийгизген таасири – булардын бардыгы Айтматов көтөргөн универсалдуу идеянын бүгүнкү күндө да өзгөчө актуалдуу экенин көрсөтөт.

Айтматовдун чыгармаларынын дагы бир өзгөчөлүгү – *салт жана заман* темасынын универсалдуу философиялык мааниге айланышы. «Кылым карытаар бир күндө» салттуу коом менен жаңы цивилизациянын карама-каршылыгы Бердибек, Казангап сыяктуу каармандардын тагдырында ачылат. Бул конфликт кыргыз коомунун тарыхый реалдуулугун чагылдырганы менен, дүйнөнүн башка коомдору үчүн да актуалдуу.

Жаңы менен эскинин күрөшү – ар бир доордо кездешкен универсалдуу көрүнүш. Мисалы, индустриалдык революция учурунда Европа коомунда да салттуу жашоо образы менен техникалык прогресс кагылышкан. Демек, Айтматов салт менен заман маселесин кыргыз маданиятынын негизинде көтөрсө да, аны дүйнөлүк масштабдагы философиялык көйгөй катары ачат.

Айтматовдун чыгармаларындагы улуттук өзгөчөлүктүн эң маанилүү булактарынын бири – *фольклор жана мифология*. Ал кыргыз фольклорунун уламыштарын, эпикалык мотивдерин чыгармаларына синтездеп киргизет. Мисалы, *Найман-Ана жана манкурт уулунун* баяны – улуттук уламыштан келип чыккан сюжет. Бирок автор аны дүйнөлүк адабияттагы эң күчтүү философиялык символдордун бирине айландырган.

Фольклордук образдар Айтматовдун чыгармаларында универсалдуу символдорго айланып, ар бир окурман үчүн жаңы маанини ачат. Бору, жылкы, тоо, талаа, космос – булардын бардыгы кыргыз маданиятынын белгиси гана эмес, жалпы адамзаттык түшүнүктөрдү камтыган көркөм символдор болуп калат.

Айтматовдун чыгармалары дүйнөлүк адабияттын бөлүгү болуп калуусунун бир нече негизги себеби бар:

1. *Улуттук жана универсалдуу синтези* – анын чыгармалары кыргыз маданиятынан башталат, бирок ар бир окурман үчүн маанилүү болгон жалпы көйгөйлөргө жеткирет.
2. *Философиялык тереңдик* – Айтматов адам тагдырын социалдык шарттар менен гана чектебестен, космостук масштабга чейин көтөрөт.
3. *Этикалык-руханий проблемаларды көтөрүү* – сүйүү, боорукердик, адам укуктары, адилеттик, табиятка болгон мамиле – булардын бардыгы жалпы адамзаттык маселелер.
4. *Көркөм оригиналдуулук* – улуттук фольклор менен мифологияны заманбап адабий формада берүүсү анын чыгармаларына өзгөчө эстетикалык маани берет.

Айтматовду дүйнөлүк окурмандарга жакындаткан нерсе – улуттук чектөөлөрдү бузбай туруп, аларды универсалдуу философиялык деңгээлге көтөрүүсү. «Жамийла» сүйүү аркылуу, «Гүлсарат» табият аркылуу, «Кылым карытаар бир күн» тарых жана эс-тутум аркылуу, «Кыямат» технократия жана руханий боштук аркылуу жалпы адамзаттык баалуулуктарды ачат.

Ушунун негизинде Айтматовдун чыгармалары кыргыз адабиятынын алкагынан чыгып, дүйнөлүк маданияттын ажырагыс бөлүгүнө айланган.

Айтматовдун чыгармаларындагы улуттук өзгөчөлүк – глобалдык мааниге ээ болгон универсалдуу идеяларга айлануу жөндөмүнө ээ. Манкурттуулук темасы тарыхый уламыштан келип чыккан болсо да, бүгүнкү күндө жалпы адамзат үчүн эскертүү болуп саналат. Салт менен заман маселеси кыргыз коомунан алынган менен, дүйнөлүк цивилизациялык процесстер үчүн маанилүү. Фольклордук жана мифологиялык образдар улуттук эстетикадан чыгып, универсалдуу символдорго айланат.

Демек, Айтматов чыгармачылыгы – бул улуттук жана универсалдуу баалуулуктардын синтези аркылуу дүйнөлүк адабият менен маданиятка сиңген феномен. Ал кыргыз руханий

дүйнөсүн чагылдыруу менен бирге жалпы адамзатка таандык болгон идеяларды көтөрүп чыккан.

Чыңгыз Айтматов XX кылымдын экинчи жарымында гана кыргыз элинин эмес, бүтүндөй дүйнөлүк адабияттын көрүнүктүү өкүлү катары тарыхта калды. Анын чыгармалары улуттук маданий негизде жаралып, ошол эле учурда дүйнөлүк масштабдагы универсалдуу маселелерди көтөргөндүгү менен өзгөчө. Жыйынтык бөлүгүндө биз Айтматовдун чыгармачылыгынын феноменин – улуттук өзгөчөлүк менен универсалдуу баалуулуктардын айкалышындагы күчүн талдап, кыргыз маданиятынын дүйнөлүк деңгээлге көтөрүлүшүнө кошкон салымын белгилеп кетебиз [17, 211 б.].

**Айтматов чыгармалары – кыргыз улуттук маданияты менен дүйнөлүк адабиятты бириктирген көпүрө болуп кала берди.**

Айтматов чыгармалары аркылуу кыргыз маданияты дүйнөлүк адабияттын картасына чыкты. Анын «Жамийла», «Гүлсарат», «Биринчи мугалим», «Кылым карытаар бир күн», «Кыямат», «Деңиз бойлой жорткон ала-дөбөт» сыяктуу чыгармалары көп тилдерге которулуп, ар кайсы өлкөлөрдүн окурмандарына жетти. Бул чыгармалардын ийгилиги алардын улуттук рухту жоготпой туруп, ошол эле учурда жалпы адамзатка түшүнүктүү болгон темаларды көтөргөнүндө жатат.

Кыргыз айыл турмушу, каада-салт, үрп-адаттар чыгармаларда кеңири сүрөттөлгөнү менен, алардын түпкү маңызы – сүйүү, адилеттик, эркиндик, боорукердик, эс-тутум, экологиялык жоопкерчилик сыяктуу универсалдуу баалуулуктар менен байланышып кетет. Айтматовдун чыгармалары ушул өзгөчөлүгү менен кыргыз маданияты менен дүйнөлүк адабияттын ортосунда көпүрө болуп калды.

**Улуттук өзгөчөлүктөрдү сактоо менен жалпы адамзаттык баалуулуктарды көтөрүү**  
**Айтматов чыгармачылыгынын негизги феномени – улуттук өзгөчөлүктү сактоо менен универсалдуу идеяларды көтөрө билүүсүндө.**

«Жамийлада» улуттук салттык чектөөлөр жана аялдын сүйүү аркылуу эркиндикке умтулуусу сүрөттөлөт. Бул окуя кыргыз турмушуна тиешелүү болгону менен, дүйнөнүн ар бир коомунда кездешкен универсалдуу проблеманы ачат.

«Кылым карытаар бир күндө» улуттук тарых жана мифология менен байланышкан манкурттук темасы көтөрүлөт. Бирок бул маселе жалпы адамзат үчүн эскертүү болуп саналат: тарыхый эс-тутумун жоготкон коом өзүнүн болочогун да жоготот.

«Гүлсаратта» жылкы образы улуттук маданий символ катары берилсе да, анын маңызы – адам менен табияттын, жашоо менен өлүмдүн философиялык байланышына чейин жетет. Айтматов чыгармалары ушундай жол менен улуттук контексттен чыгып, дүйнөлүк универсалдуулукка айланат.

Айтматов көтөргөн эң чоң идеялардын бири – манкурттуулук феномени. Ал түрк элдеринин уламышынан алынган сюжет болсо да, бүгүнкү глобалдашкан дүйнөдө улуттук иденттүүлүктү жоготуу, тарыхый эстутумдан ажыроо маселесинин универсалдуу символуна айланды.

XXI кылымда массалык маданият, маалыматтык агым жана глобалдык интеграция шартында манкурттук идеясы дүйнөнүн бардык коомдору үчүн актуалдуу болуп калды. Демек, Айтматов улуттук сюжеттен чыгып, жалпы адамзаттык философиялык эскертүүнү жараткан.

Айтматовдун чыгармаларында кыргыз пейзажи, табият менен гармонияда жашоо өзгөчө орунда турат. Бирок ал табиятты сүрөттөө менен гана чектелбестен, экологиялык жоопкерчилик маселесин көтөрөт. «Деңиз бойлой жорткон ала-дөбөттө» индустриалдык аңчылыктын кесепеттери аркылуу адамзаттын табият алдындагы жоопкерчилиги көрсөтүлөт. Бул көйгөй улуттук деңгээлде башталып, дүйнөлүк экологиялык дискурстун бир бөлүгүнө айланган. Ошондуктан Айтматовду «экологиялык гуманизмдин адабий өкүлдөрүнүн бири» деп атаган изилдөөчүлөр бар.

Айтматовду дүйнөлүк адабияттын көрүнүктүү өкүлүнө айланткан бир нече факторлорду белгилөөгө болот:

- *Улуттук негиздин тереңдиги* – чыгармалары кыргыз маданиятынын түпкүрүнөн чыккан.

- *Универсалдуу темалардын көтөрүлүшү* – сүйүү, адилеттик, эс-тутум, экология, технократия сыяктуу маселелер бардык коомдор үчүн маанилүү.

- *Философиялык жана көркөм синтез* – мифологиялык, фольклордук элементтерди заманбап адабий форма менен айкалыштырган.

- *Ааламдык ой жүгүртүү* – адамды космостук масштабда кароо («Кылым карытаар бир күн», «Кыямат»).

Ушул өзгөчөлүктөр Айтматовду «улуттук адабияттын өкүлү» болуу менен эле чектебестен, дүйнөлүк адабияттын феномени катары таанытты.

Айтматовдун чыгармачылыгы кыргыз маданиятын дүйнөлүк маданий мейкиндикке чыгарды. Анын чыгармалары кыргыздын каада-салтын, үрп-адатын, дүйнө таанымын таанытуу менен гана чектелген жок. Алар аркылуу кыргыз маданияты жалпы адамзаттык философиянын бир бөлүгүнө айланды.

- «Жамийла» кыргыз айыл турмушун сүрөттөө менен дүйнөдөгү эң сонун сүйүү баяны катары таанылды.

- «Кылым карытаар бир күн» улуттук тарыхтан чыккан сюжет аркылуу цивилизациялык философиянын үлгүсүнө айланды.

- «Гүлсарат» кыргыз жылкы маданияты аркылуу адамзаттын жашоо-өлүм маселесин көтөрдү.

Демек, Айтматовдун чыгармалары кыргыз маданиятын универсалдуу деңгээлге көтөргөн руханий феномен болуп калды.

Ч.Айтматовдун чыгармалары – бул улуттук жана универсалдуу баалуулуктардын синтези. Ал кыргыз маданиятын дүйнөлүк деңгээлге алып чыккан көркөм көпүрө болуп калды. Айтматовдун чыгармачылыгынын негизги феномени – улуттук өзгөчөлүктөрдү сактоо менен жалпы адамзаттык баалуулуктарды көтөрө билүүсүндө. Ошондуктан анын чыгармалары дүйнөнүн бардык элдери тарабынан кабыл алынып, кыргыз маданиятынын дүйнөлүк маданий мейкиндикте таанылышына зор салым кошту.

Айтматов – улуттук адабияттын өкүлү гана эмес, дүйнөлүк цивилизациянын гуманисттик идеяларын көтөргөн ойчул жазуучу. Ал кыргыз маданиятынын жүзүн гана ачып берген жок, аны жалпы адамзаттык деңгээлге көтөрдү.

#### **Колдонулган адабияттар:**

1. Айтматов Ч. Жамийла. – Ф.: Кыргызстан, 1968.
2. Айтматов Ч. Гүлсарат. – М.: Советский писатель, 1972.
3. Айтматов Ч. Кылым карытаар бир күн. – Ф.: Кыргызстан, 1980.
4. Айтматов Ч. Кыямат. – М.: Советский писатель, 1987.

5. Айтматов Ч. Деңиз бойлой жорткон ала-дөбөт. – Ф.: Кыргызстан, 1986.
6. Баялинова Р. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык дүйнөсү. – Б.: Илим, 2001.
7. Какеев А. Айтматов жана улуттук иденттүүлүк маселелери. – Б.: БГУ, 2010.
8. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986.
9. Гумилев Л.Н. Этногенез жана Жердин биосферасы. – М.: Мысль, 1990.
10. Жунушалиев Ж. Кыргыз адабиятынын тарыхы. – Б.: Илим, 1999.
11. Кожомгелдиева Ч.И., Кенжетаева И.Т. Калыкова Т.К. Ч. Айтматовдун Ак-кеме чыгармасын «Балдар адабияты жана көркөм окуу» сабагында окутуунун айрым ыкмалары, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы, 2025, №1/2, 839 б.
12. Мамытов Т. Ч.Айтматов жана дүйнөлүк адабият. – Б.: Илим, 2005, 67 б.
13. Brudny, Y. The Fiction of Chingiz Aitmatov and the Soviet Literary Process. – Cambridge University Press, 1991.
14. Prokofieva, I. Universal Values in Aitmatov's Works. – Moscow: Nauka, 2005.
15. Kerr, D. Chingiz Aitmatov and the Poetics of Moral Responsibility. – London: Routledge, 1999.
16. Ибраимов А. Айтматовдун чыгармаларындагы фольклордук мотивдер. – Б.: Илим, 2012.
17. Маматова Г. Ч.Айтматовдун философиялык ойлору. – Б.: Илим, 2018, 211 б.
18. Pavlov, A. Aitmatov and Global Humanism. – Berlin: Springer, 2017.
19. Абдраимова Н. Айтматовдун чыгармаларындагы аял образы жана маданий баалуулуктар. – Б.: 2020.

**Рецензент : филология илимдеринин кандидаты, доцент Жаңыбаева М.А.**